
Stud. eth nol. Croat., vol. 21, str. 79-99, Zagreb, 2009.
Juraj Belaj: Martin-Breg između poganstva i kršćanstva

MARTIN-BREG IZMEĐU POGANSTVA I KRŠĆANSTVA

JURAJ BELAJ

Institut za arheologiju
10000 Zagreb, Budakova 1d

UDK 398.3(497.5 Martin-Breg):299.18(=16)

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Prihvaćeno: 15. 6. 2009.

U dugoselskome je kraju utvrđen još jedan "trokutno" koncipiran pretkršćanski sveti prostor, Martin-Breg – Veleševac – Trebovec, u kojemu je prigodom pokršćavanja sveti Martin zasjeo na Perunovo mjesto. Istodobno pažnju na sebe skreće još jedan zanimljiv odnos među toponimima, odnos sv. Martin – sv. Brcko. U radu se razmatra mogućnost da je taj odnos preslojio dio još jednoga, manjega poganskoga svetog trokuta, s Božjakovinom kao trećom točkom. Uočeno je da se ove tri točke poklapaju s tri lokacije za moguću ubicaciju templarskoga domusa, za čijim se ostacima traga u arheološkim istraživanjima crkve sv. Martina na Martin-Bregu.

Ključne riječi: Slaveni, mitologija, pokršćavanje, viteški redovi

Lokalitet Martin-Breg arheološki istražujem od 2002. godine. Dosadašnji su arheološki rezultati djelomice već objavljeni (Belaj J. 2006a, 2006b, 2007a, 2007b), a za ovu prigodu neke od njih sagledat ću u svjetlu rekonstrukcije mitskih krajolika.

Martin-Breg je naziv brežuljka u selu Prozorje, oko 3 km sjeverno od Dugoga Sela, na kojemu se nalaze ruševni ostaci crkve sv. Martina. Prosječna nadmorska visina lokaliteta je oko 204 metra, što ga čini stotinjak metara višim od okolnih ravnica. Bila je to župna crkva ovoga kraja sve do pred kraj 19. stoljeća, kada je zbog većih oštećenja nastalih u potresu godine 1880., ali i zbog praktičnih razloga, sjedište župe preseljeno u novoizgrađenu crkvu u Dugom Selu koje se tada počelo naglo širiti.

Crkva sv. Martina prvi se puta kao građevina spominje 1334. godine, u prvom sačuvanom popisu župa u katedralnom arhiđakonatu zagrebačke biskupije što ga je sastavio arhiđakon Ivan Gorički (*ecclesia beatissimi Martini in possessione cruciferorum*, "crkva blaženoga Martina u posjedu križnika").

S imenom svetoga Martina susrećemo se još ranije, već od prve poznate isprave o ovome kraju, od povelje kralja Andrije II. iz 1209. godine kojom ovaj potvrđuje darovnice templarima. Tu je riječ o *Terram sancti Martini*, Zemlji svetoga Martina. Iz imena posjeda u trenutku darivanja vidljivo je da se na *Zemlji svetoga Martina* već bila nalazila crkva posvećena tome svecu i prije nego što su templari dobili ovaj posjed. Je li ta crkva bila na mjestu današnjih ostataka na Martin-Bregu?

Da se radi o velikom posjedu, vidi se iz spomenute isprave u kojoj su opisane i granice *Zemlje svetoga Martina*. Ukratko se može reći kako se ovaj posjed pružao niz rijeku Zelinu od Donje Zeline na sjeveru do ušća potoka Črnca u Zelinu na jugu ili možda čak sve do Save kod sela Oborovo i Prevlaka. Zapadna mu je granica išla niz padine istočne Medvednice do potoka Kašine, uz sesvetske zemlje do Črnca i dalje tim potokom na jug. Istočna je granica bila rijeka Zelina u donjem toku, do Lupoglava, a zatim rijeka Lonja prema sjeveru, s time da je templarima pripadao i dio istočno od Lonje, sve negdje do sela Prilesje. Bio je to jedan od brojnih templarskih posjeda – nadarbina koje su templari dobivali namjenskim donacijama pojedinih vlastelina širom Europe (Pernoud 2005:99). Naime, osim provincija u Svetoj zemlji, red je stjecao i na Zapadu sve više posjeda te ih organizirao u provincije. Unutar svake provincije postojala su templarska sjedišta koja su nazivali *domus* (kuća). Pojedininim sjedištem, kućom, upravljao je *preceptor*. Područje koje je pripadalo kući nazivali su *preceptorat* (Dobronić 2002:13).

Templari su na području Zemlje sv. Martina, preceptorata, imali *domus* sv. Martina negdje kraj današnjega Dugog Sela, čiji se preceptor posljednji puta spominje godine 1311. Godinu dana kasnije, 1312., ukida se templarski red. Proces njegova ukidanja tekao je u Hrvatskoj polako i ništa se dramatično nije dogodilo (Krčelić 1770/1994:102; Dobronić 1984a:52–53). Nakon ukinuća reda, njihovi su posjedi, pa tako i ovaj, prešli u ruke drugoga viteškog reda, ivanovaca. Nije nam točno poznato do kada

je postojala ivanovačka provincija u Ugarskoj i Hrvatskoj.¹ Čini se da su vitezovi ivanovci iz Hrvatske odlazili postupno, prepuštajući upravu nad imovinom uglednim svjetovnim upraviteljima.

Povijesni radovi o Martin-Bregu relativno su skromni. Ponešto je utkano u velike radove o povijesti viteških redova u nas. Prvi temeljitiji rad o povijesti viteških redova na tlu Hrvatske objavio je u dva dijela Ivan Kukuljević Sakcinski pod naslovom *Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj* (1886a, 1886b). Iako je težište toga preglednog rada na samoj Vrani kao najznačajnijem lokalitetu viteških redova na tlu Hrvatske, on donosi i podatke o prostoru svetomartinskoga preceptorata. Samo rijetko nije navodio izvore za podatke kojima se služio. Tijekom gotovo stotinu godina pojavilo se dosta usputnih bilježaka o viteškim redovima u Hrvatskoj, no novi važniji pomak učinila je tek Lelja Dobronić, osobito svojim dvjema knjigama *Viteški redovi, templari i ivanovci u Hrvatskoj* (1984a) i *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj* (1984b). Svoje spoznaje objedinila je kasnije u knjizi *Templari i ivanovci u Hrvatskoj* (2002). Za svetomartinski posjed važan je i njezin rad *Posjedi srednjovjekovnih viteških redova u okolici Zagreba*, objavljen u Gunjačinu zborniku (Dobronić 1980). U navedenim radovima o povijesti viteških redova posvetila je pažnju, dakako, i velikome svetomartinskom preceptoratu. No njime su se pojedini istraživači bavili i odvojeno od drugih posjeda templara i ivanovaca.

Još je početkom prošloga stoljeća Emilij Laszowski objavio članak *Povjestna crtica o Božjakovini*² (1901), a za vrijeme Drugoga svjetskog rata objavljena je i njegova natuknica *Božjakovina* u Hrvatskoj enciklopediji (1942). Rad Rudolfa Horvata *Crkva sv. Martina u Prozorju, 1209 – 1900*. (1931) bio je još temeljitiji. U njemu su djelomice prepričane kanonske vizitacije i župna spomenica. Ipak, za pravilnu interpretaciju građevinskih ostataka na Martin-Bregu trebalo je još pričekati. Crkvu je arhitektonski najtemeljitije ispitao, analizirao i opisao Zorislav Horvat u *Vijestima konzervatora i muzealaca Hrvatske* (1972). Godine 1981. cijeli je broj

¹ O problematici odlaska ivanovaca iz Hrvatske v. u Belaj J. 2007a:164–166.

² Danas je Božjakovina naselje istočno od Dugog Sela, a u historiografiji je često taj naziv korišten kao sinonim za preceptorat sv. Martina, npr.: *Zatim darova im bogati posjed Sv. Martina kod Zagreba i Zeline (pod Božjaci nazvan Božjakovina)* (Kukuljević 1886:16).

časopisa *Kaj* bio posvećen dugoselskome području. U njemu se nalaze i za našu temu zanimljivi radovi Anđele Horvat i Josipa Adamčeka. Adamček se usredotočio osobito na gospodarski i društveni razvoj Božjakovine i okolice od dolaska templara do sredine 19. stoljeća (Adamček 1981). A. Horvat donosi pregled i valorizira spomenike kulture tadašnje općine Dugo Selo (Horvat, A. 1981), pri čemu veliku pažnju poklanja i materijalnim ostacima viteških redova u ovome kraju. Iste je godine izdana i knjižica Josipa Buturca *Božjakovina – Brckovljani 1209 – 1980. Iz povijesti župe, uprave i gospoštije* (1981) u kojoj i on opširnije obrađuje ovu temu, a poseban je naglasak stavio na povijest župe sv. Brikcija (Brcka).

Kako je već navedeno, od 2002. godine vodim (u ime Instituta za arheologiju) arheološka istraživanja crkve sv. Martina na Martin-Bregu. Osnovni zadatak istraživanja, kao i kod nekih prethodnih istraživača, proizlazi iz nedovoljno preciznih poznatih povijesnih podataka: provjeriti je li se crkva posvećena sv. Martinu doista već i u templarsko vrijeme nalazila na Martin-Bregu, a zatim utvrditi, ako je moguće, je li se uz crkvu nalazilo i lokalno sjedište templara (*domus*, kuća) te usput dokumentirati i stručno obraditi materijalne tragove toga vremena.

Ne bi li se pronašli odgovori na ova pitanja, u dosadašnjim arheološkim kampanjama intenzivnije su istraživani svetište crkve sv. Martina i njezina okolica te pojedini kutovi broda, kao i prostor južno te sjeverno od njega. Otkriveni su tragovi više faza gradnje i dogradnje crkve. Pronađeni su ostaci dviju sakristija (starije, južne i mlađe, sjeverne) te dviju bočnih kapelica koje se spominju u dokumentima, Sv. triju kraljeva (južne) i sv. Barbare (sjeverne). Unutar sjevernih dogradnji (sakristije i kapelice) uočene su i pojedine starije strukture. Uslijed brojnih potresa, pretpostavljenih ratnih razaranja, ali i klizanja terena, zidovi su na mnogim mjestima popucali pa su temelji bili ojačavani dodatnim, čvršćim temeljenjem.

Utvrđeno je kako danas vidljiva crkvena građevina, čija je jezgra nastala tijekom druge polovice 15. stoljeća u kasnogotičkome stilu, leži na starijim, također gotičkim temeljima crkve, s potpornjima oko poligonalnog svetišta, koju su vjerojatno gradili ivanovci, ali i da ti temelji, barem jednim dijelom (konkretno je riječ o temeljima poligonalnog svetišta s potpornjacima) leže na još starijim temeljima najvjerojatnije romaničke, polukružne apside. Debljina toga otkrivenoga romaničkog temelja, koja u njegovu sjevernom

segmentu iznosi više od dva metra, ide u prilog pretpostavci kako je ovdje bila riječ o svojevrsnoj *crkvi tvrđavi*, a njegova datacija smješta ju u templarsko vrijeme.

Iako su otkriveni i neki drugi zidovi građeni opekama formata tipičnog za 13. stoljeće sjeverno od svetišta (a koje su mogle biti i sekundarno uporabljene), za sada se čini da, osim ostataka (eventualno) templarske crkve, nismo pronašli – ili barem nismo prepoznali – i ostatke templarskoga domusa.

Budući da istraživanja još nisu završena, zaključci ne mogu biti "konačni". Na primjer, netom nakon znanstvenoga skupa u Pagu, otkriven je uz temelje neke starije prostorije pronađene unutar sjeverne bočne kapele, sloj crvene zapečene zemlje, većim dijelom razmrvljene, koja je ležala na tankom sloju ugljena. U tom je sloju gorenja, uz puno čavala (da li od drvene konstrukcije krova?), pronađeno i mnoštvo ulomaka keramičkih, neglaziranih kalja. Riječ je o vrlo ranim oblicima pećnjaka, kakvi se i inače javljaju u ovim krajevima u 14. i 15. stoljeću (Mašić 2002:14-16, 20-22). Preciznije će ih se moći datirati nakon detaljnije analize.

Ovi su pećnjaci kao nalaz izuzetno zanimljivi upravo zbog mjesta pronalaska: uza samu crkvu sv. Martina, u nekoj prostoriji prizidanoj uz crkveni brod, na mjestu na kojem će mnogo kasnije biti sagrađena bočna kapelica sv. Barbare. Naime, s nalazom nam stiže i pitanje: koja se to prostorija grijala? Crkva nije. Je li to bio župni ured/dvor (župa se spominje već od 1334.) ili je to ipak bio ivanovački domus?

Zanimljiv je podatak što ga donosi Pál Engel, mađarski povjesničar koji se bavio posjedima ivanovaca u hrvatsko-ugarskome kraljevstvu, da su sredinom 15. stoljeća ivanovački domus zamjenjivali kaštelom (Engel 2001:295–296). Upućuje li spomenuti sloj gorenja na takvo eventualno napuštanje ivanovačkoga domusa na Martin-Bregu? Je li se ivanovačka kuća doista nalazila tu gore, prislonjena uz crkvu? Je li već i u templarsko doba domus bio na istom tom mjestu, ali su mu tragovi uništeni višestoljetnim ukopavanjem, prisutnim na ovom lokalitetu?

Titular crkve sv. Martina na Martin-Bregu upućivao je na ovaj lokalitet kao najvjerojatnije mjesto na kojemu treba tražiti ostatke templarske crkve posvećene sv. Martinu. Iz povijesnih izvora znamo da se na *Zemlji svetoga Martina* nalazio *domus sv. Martina* u posjedu templara, a nakon njih ivanovaca.

Možemo pretpostaviti da je na neki način bio i utvrđen. Nažalost, izvori ne preciziraju točan položaj domusa pa nam tek predstoji, kako će se vidjeti iz ovoga rada, pokušaj njegove ubikacije. Većina ga je istraživača smještala upravo uz ovu crkvu.

Premda sigurni tragovi templarskog domusa na lokalitetu nisu uočeni, neki drugi nalazi ipak ukazuju na važnost ovoga lokaliteta i u templarsko, ali i u još starija vremena. To su na prvome mjestu već spomenuti temelji najvjerojatnije još romaničke apside. Mogu spomenuti i ulomke prapovijesne keramike, primjerak kasnoantičkoga novca – bakrenjak Konstantina II. još kao cezara – kovanoga vjerojatno između 330. i 337. godine, zatim sve brojnije ulomke S-karičica – nakita česta u grobovima oko crkava u 12. i 13. stoljeću, ali i u još starijim grobovima na redove. Treba se dakako prisjetiti i da se na ovoj zemlji, *Zemlji svetoga Martina*, već i prije dolaska templara nalazila crkva posvećena sv. Martinu. A tu je i sam izuzetan položaj ove crkve, koji opravdano nameće pretpostavku dugoga kontinuiteta zaposjednutosti lokaliteta. Ova se pretpostavka, kako ćemo vidjeti, potvrdila otkrićem poganske prostorne strukture (strukture u smislu rasporeda, a ne građevine).

Nerijetko se govori kako je sv. Martin bio jedan od "aktivnijih" svetaca pri pokrštavanju Slavena. Zastupljenost njegovoga kulta tumači se prvenstveno ulogom koju su u tom procesu imali franački misionari, kao i činjenica da je Martin sam podrijetlom iz Panonije. Širenje kulta sv. Martina doživjelo je procvat u zemljama središnje Europe tijekom 10. stoljeća. Intenzivno su ga častili benediktinci koji su još u 10. stoljeću u zapadnoj Ugarskoj sagradili istaknuti samostan Pannonhalma. Stoga bi se moglo očekivati da je on jedan od svetaca koji su "zasjedali" na mjesta ranijih slavenskih božanstava jer je logično pretpostaviti da je pokrštavateljima "osvajanje" takvih strateški važnih mjesta morao biti primarni zadatak. Ne čudi da mi se tijekom spomenutih arheoloških istraživanja počelo nametati pitanje na čije je to mjesto ovdje mogao "zasjesti" "naš" sv. Martin.

Kad govorimo o preslojavanju starijih božanstava novim svecima, u mislima imamo naputke pape Grgura I. Velikoga, vidljive iz njegova pisma iz godine 601. opatu Mellitu u Britaniju, u kojem šalje poruku biskupu Augustinu od Canterburyja o postupanju s paganima:

... hramove idola [misli se: poganskih bogova] kod toga naroda ne treba uništiti, nego treba uništiti idole u njima, blagosloviti vodu i

njome poškopiti rečene hramove, podići oltare i postaviti relikvije. Jer, ako su hramovi dobro izgrađeni, oni će po naravi stvari promijeniti štovanje vragova u službu istinitoga Boga; da bi narod, vidjevši da njihovi hramovi nisu razrušeni, uklonio zablude iz svojih srdaca te, prepoznajući i štujući istinitoga Boga, njemu se s vremenom, prema navici, utjecao. I jer su se navikli za žrtve demonima klali mnoga goveda, potrebno je to promijeniti u bilo kakvu svečanost, kao što je dan posvećenja ili rođendan svetih mučenika čije su relikvije ovdje smještene, neka si naprave kolibu od granja drveća kraj tih crkava koje su preuređene iz hramova i neka zdušno proslave gozbenu svečanost te odsada ne žrtvuju životinje đavlu, nego neka na slavu Božju u svojoj gladi životinje kolju i Darovatelju svega za sitost svoju hvalu daju...

Takvi su se postupci primjenjivali po cijeloj poganskoj Europi pa valja prema analogiji zaključiti da je slično moglo biti i u našim krajevima. Dakako da je postupak širenja kršćanskoga nauka trajao kroz više pokoljenja. Možda su, prema tome, i viteški redovi, osobito u početku, sudjelovali u tom procesu. Primijećeno je da su brojne utvrde viteških redova u Pribaltiku građene upravo na poganskim svetim mjestima (Pluskowski 2008). I drugdje su, uz prvu i osnovnu zadaću – zadaću zaštite kršćanskih hodočasnika u Svetoj zemlji – viteški redovi s vremenom svoje snage usmjeravali i na borbu protiv nekršćana (kako na Levantu, tako i na drugim područjima gdje su se vodile borbe protiv "nevjernika", na primjer na Iberskome poluotoku, a možda su i u našim krajevima bili angažirani protiv krstjana).

Budući da već možemo reći kako znamo da mitski interpretirani krajobrazi kod južnih Slavena sadrže u pravilu najmanje tri točke od kojih je jedna povezana s nebesnikom Perunom, druga s njegovim protivnikom Velesom, a treća s Perunovom ženom Mokoš (Belaj, V. 2007:422–424), i ako pretpostavimo da je na današnjem Martin-Bregu postojala jedna takva sveta točka, onda je ona morala pripadati Perunu koji je gore, na gori, na suhome. Njegov je pak suparnik trebao biti negdje dolje uz vodu, i to po mogućnosti s druge strane vode koja je simbolizirala granicu između Perunova svijeta (svijeta živih) i Velesova svijeta (svijeta mrtvih). I doista, s Martin-Brega se po lijepu vremenu daleko na jugu, *s druge strane* rijeke Save, nazire crkva sv. Petra u Veleševcu (ime *Veleševac* neosporno dolazi od *Veles*). U Veleševcu su još u 20. stoljeću na Sveta tri kralja k crkvi dovodili konje iz cijele okolice.

Bili su svečano okićeni, a u grivu su im upleli voštane svijeće. Posložili su se u procesiju i tako se vozili i jahali iz Veleševca u Orle, pa tripot oko kapele sv. Bartola. Na koncu je svećenik blagoslovio konje (Pilar 1931:65–66). Ranije se taj običaj izvodio na Bartolovo (24. kolovoza), kako je to opisao August Šenoa u *Vijencu* godine 1885. u pripovijesti *Mladi gospodin*:

Na Bartolovo u ranu jesen velika se tu slavi od starine slava, kakve nigdje ni u Hrvatskoj, ni širom cijeloga božjega svijeta nikad vidjeti ne ćeš. [...] Tri puta obilaze kola oko crkve, tri puta zavjetuju Posavci sv. Bartolu svoje konje (Šenoa 1983:52–55).

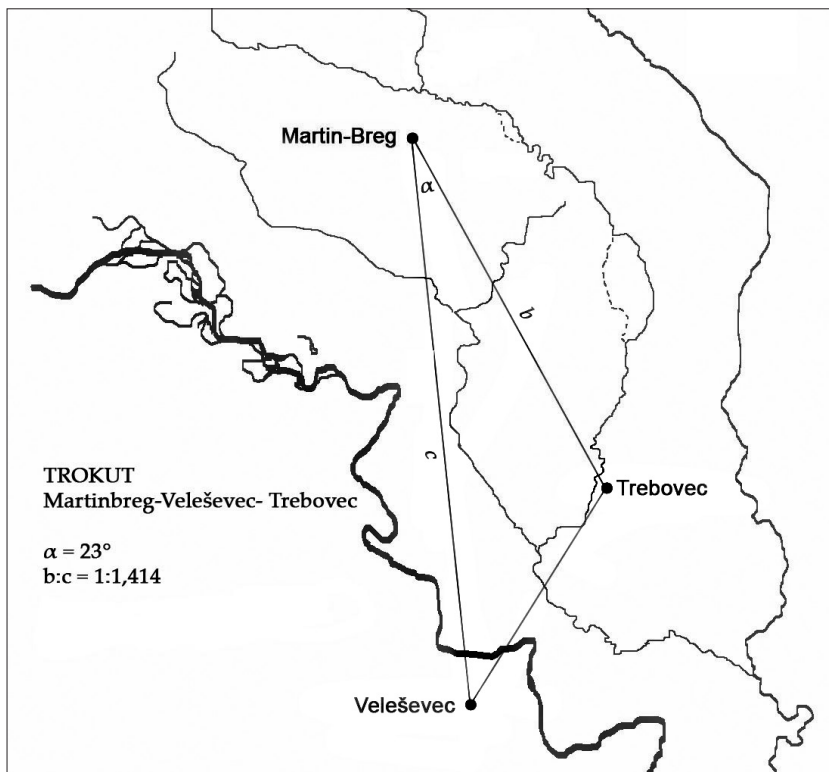
Dakle, Veleševac se najednom raskrinkao kao mjesto štovanja Velesa, praslavenskoga boga drugoga svijeta, ali i stoke kojoj tamo nudi sočne pašnjake.

Potražimo sada prema već poznatoj formuli (Pleterski 1996) treću točku poganskoga svetog trokuta na topografskoj karti: spojimo Martin-Breg i Veleševac, odredimo kut od 23 stupnja te izračunamo dužinu koja se prema prvoj odnosi kao $1:\sqrt{2}$ (to je ovdje 12.586 prema 17.800 m). Pronaći ćemo je u selu *Trebovcu* (slika 1), samo 36 metara dalje od jedinog križanja u selu (odvojka za zaselak Matkere). U *Trebovcu*, koji se u povijesnim dokumentima spominje već godine 1311., očito je izvorno bilo mjesto žrtvovanja velikoj *Majci* (naime, **trěba* na praslavenskom znači *žrtva* pa bi *Trebovec* značilo *žrtvište*). Tako smo na još jednom prostoru egzaktnim načinom uspjeli utvrditi tri točke (od kojih je jedna Martin-Breg) poganskoga svetog trokuta, odnosno možda smo locirali još jednu ranu slavensku upravnu župu. Na temelju ovoga velikog trokuta sada možemo zaključiti da je u procesu pokršćavanja sv. Martin zasjeo na Perunovo mjesto.

Zanimljiva je s time u vezi jedna nepotpisana bilješka³ iz 1931. godine koja govori o okupljanju vjernika na Martin-Bregu na Vidovo, 15. lipnja:

Na 15. lipnja slavi se u nas svetkovina Sv. Vida, baš na onaj dan kad je dan najdulji, kad se već u najraniju zoru vidi sa Prozorja na sve strane. Pa okolni sviet zove ljude sa sviju strana na proslavu svetoga Vida, zove ljude, da vide, kad se najjasnije vidjeti može, zove ih k staroj crkvi na Prozorju...

³ INDOK-odjel kulturne baštine Uprave za kulturni razvitak i kulturnu politiku Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

*Slika 1: Karta velikog martinbreškog trokuta (izradio J. Belaj) /
Figure 1: Map of larger Martin-Breg triangle (author J. Belaj)*

Ovdje je zgodno primijetiti kako je pisac ove bilješke smatrao da ljetni solsticij pada na dan sv. Vida, onako kako je to bilo 350 godina ranije, prije kalendarske reforme pape Grgura XIII., što je vrlo vjerojatno znak da je u narodu još bila sačuvana predaja da Vidovo ima najdulji dan.

No nama je zanimljivije da se sveti Vid, ovdje, na "Perunovom" Martin-Bregu spominje još u 20. stoljeću. Sveti je Vid nazočan u kršćanski preoblikovanim "svetim trokutima" iz poganskih vremena, bilo kao neposredni Perunov supstitut (na Pagu gdje imamo kapelu sv. Vida te u Gračišću gdje se nalazi župna crkva sv. Vida) ili se, pak, nalazi na pobočnoj oltarnoj slici u crkvi posvećenoj nekom drugom svecu (na primjer, oltar sv. Vida u crkvi sv. Ivana nad Lepoglavom ili u crkvi sv. Duha nad Ivancem). Štoviše, i u "našoj"

crkvi sv. Martina na Prozorju stajao je nekoć oltar sv. Vida, što doznajemo iz kanonske vizitacije iz 1746. godine (prema Horvat, R. 1931:301).

Tragajući za drugim toponimima koji bi se mogli dovesti u vezu sa slavenskim mitom o ustrojstvu svijeta, stalno mi je pažnju privlačio jedan drugi, potpuno kršćanskodobni odnos: odnos Sv. Martin ↔ Sv. Brcko. Naime, na obližnjem brežuljku, nešto istočnije i na slično dominantnome položaju nalazi se (još barem iz vremena romanike) crkva koja je posvećena sv. Brcku, odnosno Brikciju (Briccius iz Toursa). Obje su crkve pripadale istom viteškom redu (bile su obje na *Zemlji svetoga Martina*), a jedno su vrijeme imale i istoga župnika. Zanimalo me zašto je baš sv. Brcko odabran za titulara susjedne crkve? I to ne samo ovdje, već i pod Kalnikom gdje se crkve posvećene ovim dvama svecima javljaju u dokumentima od 14. stoljeća (crkva sv. Martina nalazi se na *Igrišću*, pretkršćanskom kultnom mjestu!) te jugozapadno od Križevaca gdje se u neposrednom susjedstvu nalaze sela *Brckovčina* (Gornja i Donja, i potok *Dunajec*⁴) i *Sveti Martin*. Ti primjeri potvrđuju da su ova dva sveca namjerno postavljena u prostor jedan blizu drugoga.

Postoji, doduše, još i kapela svetoga Brikcija u *Bričancima* u Istri, u čijoj blizini nisam uočio nikakav martinski toponim (a najbliže crkve sv. Martina su u Kanfanaru, Vodnjanu, Vrsaru, Sv. Lovreću Pazenatičkom, Tinjanu, Lindaru, što je sve dosta daleko). No budući da je u pitanju Istra, valja napomenuti da su u Sloveniji, ali ponegdje i u Hrvatskoj, svetoga Brikcija iz Toursa kojega znamo iz susjedstva Martin-Brega često miješali s istoimenim blaženikom danskoga podrijetla iz 9. stoljeća, čiji su kult iz Koruške širili hodočasnici.

Ovaj sveti Brikcij/Brcko iz Toursa kojega štuju u nabrojanim crkvama sjeverne Hrvatske naslijedio je pak krajem 4. stoljeća sv. Martina na biskupskoj stolici u Toursu. Danas je on u nas rijedak svetac, no rano je ušao u kalendar zagrebačke biskupije. Njegov je blagdan (samo dva dana nakon Martinja) upisan već u najraniji popis svetačkih blagdana zagrebačke biskupije iz 11. stoljeća što ga je u Zagreb donio prvi zagrebački biskup Duh oko 1094.

⁴ Praslavenski mitski topos: *Dunaj* je tekuća voda koja dijeli i spaja svijet mrtvih od svijeta živih.

godine (Kniewald 1941). No je li ta povezanost dvaju svetaca u Toursu dovoljan razlog za takvu njihovu nerazdvojnost "na terenu"?

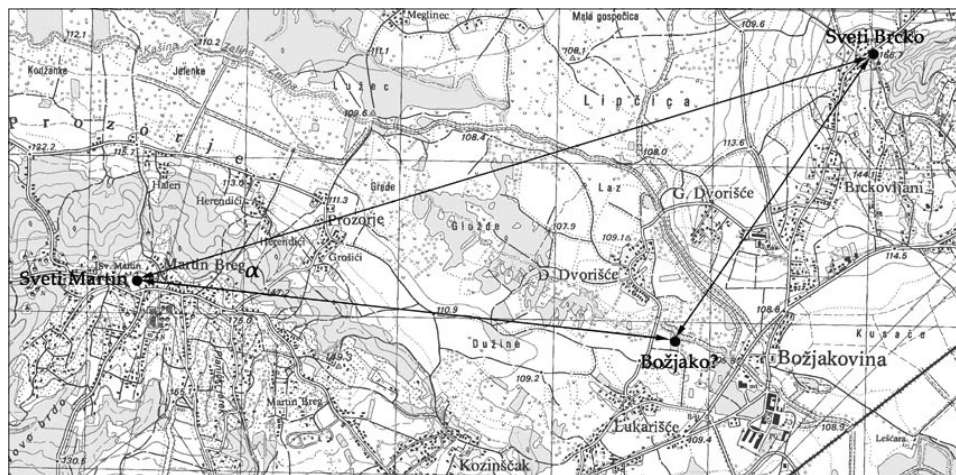
Vidjeli smo da je sv. Martin bio očito namjerno izabran da presloji Peruna. Ako je crkva sv. Brcka približno jednako stara, onda treba pomišljati na to da je i Brcko možda trebao zamijeniti neki lik iz poganske starine kako bi ga u procesu kristijanizacije istisnuo. Nameće se pitanje: koga je to mogao preslojiti sv. Brcko?

Životopis sv. Brcka mogao je i sam za sebe biti vrlo iskoristiv tijekom pokrštavanja. Naime, u mladosti je bio prepun mana i njegov život kao da poručuje kako za svetost nikad nije kasno te da i po prirodi teški karakteri (što bi moglo osobito vrijediti za dojučerašnje pogane) mogu, uz Božju milost i rad na samome sebi, postići kršćansko savršenstvo. Usprkos tome, pa i usprkos njegovoj povezanosti sa sv. Martinom, čini se kao da "tu ima još nečega"! Njihov odnos *učitelj ↔ učenik* pretpostavlja odnos *stariji ↔ mlađi* te podsjeća pomalo i na odnos *otac ↔ sin*. I to sin za kojega bi, u prvome dijelu njegova života, također moglo vrijediti ono: "mlad pa lud!", isto što vrijedi za Perunova sina Jarila. A Brckova veza s "onime odozdo" iščitava se i iz optužbi da je opsjednut sotonom!

Izgleda da kod odabira sv. Brcka za titulara nisu presudnu ulogu odigrali ni svečev životopis, ni značajke promatrane izvan konteksta njegova odnosa prema sv. Martinu. Možda zato i nemamo crkve posvećene sv. Brikciju a da se u blizini ne nalazi ona posvećena sv. Martinu. Drugim riječima, kao da se u slučaju sv. Brcka u manjoj mjeri preslojavalo određeno pogansko božanstvo, koliko su franački misionari, i dalje postupajući u duhu uputa pape Grgura Velikoga, željeli preslojiti neki **odnos** koji je postojao između poganskih božanstava, između – kako mi se to sada čini – Peruna i njegova sina Jarila.

Nadalje, može se pomisliti da bi možda i ove dvije, tako očigledno "svete točke" mogle biti dio još jednoga trokuta, manjega, koji je možda i ovdje postojao pored velikoga. Budući da su mali trokuti imali gospodarsku funkciju (Belaj, V. 2007:348), Martinov izbor za zaštitnika ključne točke, koja je bila zajednička obim trokutima, postao je još razumljiviji. Naime, on još i dan-danas ponegdje ima ulogu podsjetnika na obveze tijekom gospodarske godine, a Martinje označava kraj gospodarske godine te početak zimskog razdoblja i mirovanja.

Mali trokuti razlikuju se od velikih u međudodnosu relevantnih stranica koji nikada ne iznosi $1:\sqrt{2}$ ($1:1,412$) nego ili $1:1,2$ ili $1:1,6$, a prema njima su uvijek zrcalno okrenuti. Spojio sam na karti linijom Martin-Breg i Brckovljane i pogledao što će se dogoditi ako konstruiram kut od 23 stupnja s vrhom na Martin-Bregu (slika 2). Budući da se pokazalo da su stranice malih trokuta u pravilu u odnosu $1:1,2$ ili $1:1,6$, izračunao sam te udaljenosti te ih označio

*Slika 2: Karta malog martinbreškog trokuta (izradio J. Belaj) /
Figure 2: Map of smaller Martin-Breg triangle (author J. Belaj)*

na ovoj drugoj liniji. Iznenadio sam se kada je jedna od mogućih točaka pala na zapadnu obalu rijeke Zeline koja teče – to je naravno bitno naglasiti – između Martina i Brcka. Baš kao što bi treća točka pretpostavljenog trokuta upravo trebala i biti uz neku vodu. To se mjesto naziva Božjakovina, a tako se nekoć nazivalo i šire područje.

Tu sad – to treba priznati – imamo problem: nemamo (barem za sada) niti traga nekom ženskom božanstvu na ovome prostoru. Jedino znamo da je postojala kapela Blažene Djevice Marije u Brckovljanima, ali građena tek 1743. kao mauzolej, koja je 1860-ih zamijenjena novijom (Buturac 1981:65). Nije mi poznato je li tu ranije postojao nekakav sakralni objekt.

Naziv *Božjakovina* često se povezuje s templarima koje su navodno zvali *Božjaci* jer su se u početku sami nazivali "Siromašni vitezovi Kristovi" (Kukuljević 1886a:16, Buturac 1981:5, Adamček 1981:107). Tome u prilog govore i toponimi sličnih imena na posjedima koji su nekoć doista pripadali templarima. Tako: *Božakovica* ili *Božjakovčika* – rudina kraj Belovara na sjeveru istoga ovog svetomartinskog preceptorata, *Božakovica* ili *Božjakovina* – luka vranskih templara kod Pakoštana, *Bogićevci* Gornji i Donji – sela u lješničkome kraju kod Okučana gdje su templari također imali svoje zemlje, te *Božakovo*, toponim uz najvjerojatnije templarske Rosalnice kod Metlike.

Ove su paralele dosta uvjerljiv argument gornjoj tezi, tek bi se kod *Bogićevaca* moglo prije pomisliti na podrijetlo od osobnog imena. No slične toponime nalazimo i drugdje, gdje templara nije bilo (ili barem o tome ništa ne znamo). To su, primjerice, toponim *Božjakovo* koji se nalazi i u Hrvatskome zagorju u blizini Kostela, pa lokalitet *Božjakovina* u blizini Topuskoga, *Božjačka glavica* – uzvisina kraj Krupe pod Velebitom, izvor *Božjak* u Diljgori iznad Broda pod rudinom *Crkvište*, kupalište *Božjak* u Hercegovini, na Trebižatu ispod Ljubuškoga. Da toponim *Božjako/Božjakovina* ne mora biti nužno povezan s nazivom "božjaci" za templare, jasno je jer dolazi – na kraju krajeva – iz istoga korijena kao "bog", "božji", baš kao i toponimi *Božanić* i *Božana* odnosno *Bošava*, koji se na Pagu javljaju uz jedan sigurno utvrđen trokut, te potok *Boževac* kod bivše benediktinske opatije *Bela sive Grab* uz veliki trokut na zapadnom Papuku.

I neki drugi toponimi kao da podržavaju iznesenu smjelu pretpostavku o postojanju manjeg trokuta kraj Martin-Brega. U rekonstruiranim sakralnim tekstovima drevnih Slavena bogovi su živjeli u "dvorima", a pretpostavljenoj trećoj točki najbliže je selo *Dvorišće*. U istom pravcu vodi nas i ime livade *Babečica* blizu *Banjega Sela* koje možda potječe od toponima *Babi gora* (babina, babja...), navedeno kao orijentir prigodom opisa granica godine 1209.: "... *ad Babi gora* ...". *Baba* je, naime, jedan od dobro potvrđenih epiteta vrhovne božice drevnih Slavena – božice Mokoš.

Na temelju prikazane rekonstrukcije (zapravo još uvijek samo "konstrukcije") možemo tek nagađati jesu li i crkva sv. Brcka i mjesto na obali stare Zeline doista bile poganske svete točke. Prava istraživanja tek nam predstoje. Tvrditi još ne možemo ništa, ali ipak smijemo postaviti pitanje nije li treća sveta točka ostala u memoriji i nakon pokršćavanja te je kasnije prenamijenjena u mjesto na kojem je izgrađen prvi kaštel nazvan *Božjako*.

I sad se opet vraćamo na zadatak arheoloških istraživanja na Martin-Bregu: utvrditi, ako je moguće, je li se uz crkvu nalazilo i lokalno sjedište templara (*domus*, kuća). Već sam naveo da još uvijek nisu pronađeni ostaci koje bismo sa sigurnošću mogli pripisati domusu odnosno kući viteških redova. A postoji jedna tanka veza između domusa (odnosno sjedišta preceptora) i poganskog trokuta. Naime, u sklopu svakoga domusa se, uza zgrade za boravak manje skupine vitezova redovnika i njihovih poslužitelja i slugu te gospodarskih zgrada, u pravilu nalazila i kapela. Budući da viteški redovi u našim krajevima nisu niti izdaleka bili onako bogati kako bi to pučka mašta htjela, može se pretpostaviti da su se, barem u početku, služili objektima koje su – ako ih je bilo – dobili zajedno s posjedom. To se, naravno, tiče i sakralnih objekata. Pa, ako smijemo još malo zamišljati, mogli bismo zamisliti kontinuitet svetoga mjesta u nizu: *slavensko sveto mjesto* > *franačka crkva* > *templarska crkva* > *ivanovačka crkva*...

Niz možemo promatrati i obratno. Ustanovimo li poziciju templarskoga domusa, možemo nagađati da se tamo i ranije nalazilo pogansko sveto mjesto. Sjetimo se ponovno spomenute prakse teutonskih vitezova koji su u baltičkim zemljama podizali svoje utvrde upravo na ranijim poganskim svetim mjestima.

Pokušavajući ubicirati templarski domus, dosadašnja su istraživanja suzila izbor na tri točke, a to su upravo spomenute tri točke manjega trokuta!

Prva mogućnost za ubikaciju domusa je crkva sv. Martina. To je prvenstveno zbog titulara crkve, ali i arheoloških nalaza – ostataka temelja starije crkve, spolija u zidovima (ogromnih kamenih blokova te skupocjenog pločastog kamenog materijala, kao i ulomka oltarne menze izrađene od skupocjenog mramora). Osobito je znakovit nalaz vjerojatno templarske nadgrobne ploče, u koju je plitko uklesan štit i srednjovjekovni mač. Oblik mača i koncepcija štita, kao i način urezivanja u kamen, ukazuju da je ploča nastala najvjerojatnije na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće. Iako se motivi mača i štita često javljaju na nadgrobnicima plemstva srednjega vijeka, najsličniji prikaz mača, i motivom i načinom klesanja, nalazimo na templarskoj nadgrobnoj ploči u njihovu portugalskom sjedištu u Tomaru (Brighton 2006:224), što učvršćuje pretpostavku da se i na Martin-Bregu radi o templarskoj ostavštini.

Druga je pretpostavka da se domus nalazio uz crkvu sv. Brcka u Brckovljanima. Glavni su njezini argumenti zanimljivi kapiteli geometrijskih motiva te, osobito, dva okrugla zaglavna kamena. Na njima su u niskom reljefu isklesani ljljani, zrcalno postavljeni. Pojedini autori smatraju da je riječ o heraldički koncipiranome motivu koji podsjeća na ivanovački grb. Vladimir Goss je pak dekorativno kamenje iz crkve sv. Brcka stavio u širi kontekst "templarske umjetnosti" u Europi, poglavito u Francuskoj (2006:53–55). Prema njegovu mišljenju i rozete su, a osobito ljljani, nedvojbeno povezani s viteškim redovima, naročito s templarima, od kojih su te iste motive mogli preuzeti i ivanovci. On, štoviše, smatra da je svetište ove crkve najcjelovitije sačuvan interijer neke viteške crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, premda se slaže da je ona morala doživjeti mnoge obnove te pretpostavlja da su crkvu gradili ili obnavljali još templari. Pomišljalo se čak i na mogućnost da je ovo bila prvotna crkva sv. Martina. Na žalost, nikakva arheološka istraživanja tog lokaliteta nisu vršena.

Treće mjesto na kojem se predlaže ubikacija domusa je Božjakovina. Pojedini su povjesničari smatrali kako domus viteških redova treba tražiti uz rijeku Zelinu, na mjestu gdje je kasnije sagrađen kaštel Božjako, uz koji se ubrzo razvilo i naselje Božjakovina. No ni ovom kaštelu danas nema traga, a ne postoje ni predaje o mjestu gdje je nekoć mogao stajati ovaj objekt koji su Turci, zajedno s naseljem, uništili krajem 16. stoljeća da bi ponovno bio obnovljen početkom 17. st. Nepostojanje predaja možda je posljedica temeljite smjene pučanstva za vrijeme i nakon turskih provala, koja je izbrisala kontinuitet u kolektivnom sjećanju.

Tijekom 2002. godine rekognoscirao sam jedno nalazište u Božjakovini, odnosno uz kanal rijeke Zeline. Prigodom sanacije korita uočeni su na obali Zeline gusto postavljeni piloti – zašiljene hrastove grede dužine oko 2 m, a na pojedinim su mjestima pronađene i grede postavljene u vodoravnom položaju. U profilu kanala mogao se uočiti tanji sloj crvenkastije zemlje s obiljem kasnosrednjovjekovne keramike (vjerojatno iz razdoblja oko 15. st.) i ponekom opekrom. Uz desnu obalu se, u zaleđu, prostire livada trokutastog oblika koja je za koji metar viša od okolnog terena, no na njoj površinskim pregledom nisu uočeni nikakvi nalazi. Nalazište je djelomično oštećeno produbljivanjem korita kanala, a djelomično je prekriveno manjim dodanim uzdužnim nasipom. O namjeni hrastovih pilota i karakteru sloja s keramikom moglo bi se više reći tek nakon sondažnih iskopavanja.

Postoje, dakle, neke indicije da se možda i ovdje negdje nalazilo neko važno, možda nekoć i sveto mjesto. Usput, upravo ovdje je pala spomenuta konstruirana "treća točka"! Jedna predaja govori o tunelu koji navodno povezuje relativno novu kuriju "Lješćara", nedaleko od dvora Draškovićevih u Božjakovini, s crkvama sv. Martina i sv. Brcka.⁵ Predaje koje spominju tunele odnosno podzemne hodnike prate većinu ruševina, javljaju se posvuda i čini se da pokazuju prilično čvrstu strukturu. Mnoge su od tih predaja izmišljene, možda su donesene iz drugih krajeva i aplicirane na domaće objekte ili su bile dijelom kakve internacionalne mode. Ipak, i na takve predaje treba obratiti pažnju – često su objekti u prostoru, koje ti tuneli iz predaje spajaju, zanimljivi. Ti su objekti, povijesne točke u krajoliku, redovito puku interesantni zbog svoje starosti. I sami bismo često mogli pogoditi koji će biti spomenuti. No katkada nam predaje, zbog svoje starosti, mogu otkriti i neki položaj za koji drukčije ne bismo pretpostavili da bi mogao biti jedna od "ključnih točaka". Možda je u našem slučaju upravo navedena novija kurija jedna takva "točka". Za nas nije toliko važno je li tunel postojao ili ne – već je zanimljiv upravo odnos između tih triju mjesta koja spomenuta predaja spominje!

Na kraju bih još skrenuo pažnju i na obližnji toponim *Kozinščak*, iako sam ne znam što bih s njime. On je još godine 1942. potaknuo Jurja Čuka da ustvrdi kako je na Martin-Bregu prvotno bilo pogansko svetište Hrvata. Tomu *možda svjedoči*, veli on, stari naziv sela *Kozinščak*, *jer i tu su staro svetište, kao obično, prozvali po 'Kozu', da ga poruže. Na vrh brda stavili su crkvicu sv. Martina, na spomen sveca, koji je sudjelovao kod krštenja Hrvata* (Čuk 1942:111). Objašnjenje s "kozom" izgleda nategnuto. No valja priznati da je doista u blizini raznih toponima, koji bi mogli predstavljati tragove slavenske poganske starine, primijećen nemali broj imena povezanih s *kozom*. Skrenuo bih pažnju na *Kozji hrbet*, toponim koji se javlja nedaleko od Kalnika, točnije kod Kalničkog Ljubelja. *Kozji hrbet* je i obronak Ivanščice nad Ivancem, *Kozji rbat*, obronak Žumberka, te *Kozji herbet*, obronak brijega i selo kod Špitaliča u Sloveniji. Nameće se pitanje je li s *Kozom* smisljeno

⁵ 'Znam kako naći tajni podzemni prolaz od Martin Brega do Božjakovine', tvrdi Stjepan Balog iz Lukarišća stoji u članku *Templarski 'misterij'* autora Nenada Haleuša – Malog objavljenoga u zagrebačkome "Vjesniku" od 10. siječnja 2006.

povezan i toponim *Kozelin/Kuzelin*, dobro poznati arheološki lokalitet na istočnoj Medvednici. Premda se o ulozi kože u praslavenskoj mitologiji već dosta nagađalo, pravo značenje još nije utvrđeno. No nema sumnje da je imala neku vezu uz obredno kazivanje o plodnosti njiva. Sjajan primjer je zamjenjivost *Juraj – koza* u paradigmatskoj proljetnoj obrednoj pjesmi poput naše jurjevske:

Pisan Vuzem prošao, zelen Juraj došao,
Iza one gore, u to ravno polje.
Darujte ga, darujte,
Juru zelenoga!

Kuda Jura odi, tuda polje rodi.

Nije Jura svaki dan, već u ljetu jedan dan (Huzjak 1957:7; istaknuo J. B.).

koja ima jasnu paralelu u Bjeloruskoj:

Adzin **Jùrji** ne ubiràusie,
Ja **pà pòlu chadziu, žyta radziu** ... (Federowski 1958:678; istaknuo J. B.).

i u drugoj bjeloruskoj, u kojoj za zamjenjuje sveti Nikola (proljetni sv. Nikola, ali ovdje ženskog roda!):

Святая Микола по межах ходит
По **межах ходит, жито родит** (Bessonov 1871:4; istaknuo J. B.).

dok je u poljskoj iz okolice Krakova koza ta koja hoda po njivi:

Gdzie koza chodi – tam żytko rodzi,
Gdzie jej tropy – powstają kopy,
Gdzie zwróci rogi – wznosą się stogy (Witkowski 1965:8; istaknuo J. B.).

Na kraju – ne želim reći da sam dokazao postojanje drugoga, manjeg trokuta. Veliki trokut mislim da je činjenica, a što se malog tiče, možda je riječ samo o nekoliko podudarnosti. Iako mi se i dalje čini da je odnos Martin

↔ Brcko prigodom pokršćavanja bio na neki način važniji od samoga svetog Brcka, ipak, da bi se moglo tvrditi nešto više o njegovu značenju, trebalo bi istražiti taj odnos i na drugim položajima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: na Kalniku i kod Križevaca. Nažalost, tamo još nisam stigao izaći na teren.

LITERATURA

- ADAMČEK, Josip. 1981. Povijest vlastelinstva Božjakovine i okolice. *Kaj*, god. XIII, br. IV:105–134.
- BELAJ, Juraj. 2006a. Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 23:257–294.
- BELAJ, Juraj. 2006b. Sažeti prikaz arheoloških istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju do 2005. *Annales Instituti Archaeologici* II:79–84.
- BELAJ, Juraj. 2007a. *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*. Dugo Selo: Pučko otvoreno učilište.
- BELAJ, Juraj. 2007b. Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2006. godine. *Annales Instituti Archaeologici* III:60–65.
- BELAJ, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu*. Zagreb: Golden marketing.
- BESSONOV, P. 1871. *Велорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта*. Moskva.
- BRIGHTON, Simon. 2006. *In Search of the Knights Templar. A Guide to the Sites in Britain*. London: Weudenfeld & Nicolson.
- BUTURAC, Josip. 1981. *Božjakovina – Brckovljani 1209–1980. Iz povijesti župe, uprave i gospoštije*. Brckovljani.
- ĆUK, Juraj. 1942. *Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća*. Zagreb.
- DOBRONIĆ, Lelja. 1980. Posjedi srednjovjekovnih viteških redova u okolici Zagreba. *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 189–208.
- DOBRONIĆ, Lelja. 1984a. *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Biblioteka *Analecta Croatica Christiana*, sv. XVIII., Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- DOBRONIĆ, Lelja. 1984b. Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj. *Rad JAZU*, knjiga 406, Razred za likovne umjetnosti, knjiga XI., Zagreb.
- DOBRONIĆ, Lelja. 2002. *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet.
- ENGEL, Pál. 2001. The Estates of the Hospitaller Priory of Vrana. U (Zs. Hunyadi i J. Laszlovszky, ur.): *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Budapest: CEU, 291–302.
- FEDEROWSKI, Michal. 1958. *Lud Białoruski 5: Piesni*. Warszawa.
- GOSS, Vladimir Peter. 2006. Military Orders between Sava and Drava Rivers – Sculpture. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30:51–65.
- HORVAT, Anđela. 1981. Pregled spomenika kulture s područja općine Dugo Selo. *Kaj*, god. XIII., br. IV:63–102.
- HORVAT, Rudolf. 1931. Crkva sv. Martina u Prozorju, 1209–1900. *Croatia sacra* I:293–308.
- HORVAT, Zorislav. 1972. Crkva sv. Martina na Prozorju. *Vijesti konzervatora i muzealaca Hrvatske*, br. 3:3–11.
- HUZJAK, Višnja. 1957. *Zeleni Juraj* (Publikacije Etnološkog seminara Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2). Zagreb.
- KNIEWALD, Dragutin. 1941. Das Sanctoreale des ältesten ungarischen Sakramentars. *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*. Münster in Westfalen, 1–12.
- KRČELIĆ, Baltazar. 1770/1994. *Historiarum chatedralis ecclesiae Zagrebiensis*. Partis 1, Tom 1, Zagreb, reprint; 1994: *Povijest stolne crkve zagrebačke*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. 1886a. Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. *Rad JAZU*, knjiga LXXXI., Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, knjiga XIV:1–80, Zagreb.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. 1886b. Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. *Rad JAZU*, knjiga LXXXII:1–68, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, knjiga XV., Zagreb.

- LASZOWSKI, Emilij. 1901. Povjestna crtica o Božjakovini. *Narodne novine*, 28. lipnja 1901., br. 147, Zagreb.
- LASZOWSKI, Emilij. 1942. Natuknica "Božjakovina". *Hrvatska enciklopedija*, sv. III. Zagreb: Naklada hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda.
- MAŠIĆ, Boris. 2002. *Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi*. Katalog izložbe, Muzej Grada Zagreba.
- PERNOUD, Régine. 2005. *Templari. Prava istina o tajnovitom viteškom redu*. Split: Verbum.
- PILAR, Ivo. 1931. O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, sv. 28:1–86.
- PLETERSKI, Andrej. 1996. Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. *Zgodovinski časopis*, 50:163–185.
- PLUSKOWSKI, Aleks. 2008. *Introduction: How Much Religion is There in the Archaeology of Holy War?* European Association of Archaeologists 14th Annual Meeting, 16–21 September, Valletta, Malta
- ŠENOJA, August. 1983. *Mladi gospodin*. Zagreb: Globus. (Prvi puta objavljeno u nastavcima u: *Vijenac* 1875/7–26.)
- WITKOWSKI, Czesław. 1965. *Doroczne obrzędy i zwyczaje ludowe*. Krakow

MARTIN-BREG BETWEEN PAGANISM AND CHRISTIANITY

Summary

In the region around the town of Dugo Selo another pre-Christian sacred space shaped like a triangle has been discovered: connecting *Martin Breg* – *Veleševac* – *Trebovec*. The similar mythical interpretative landscapes discovered so far have usually contained at least three distinct points. One was linked with the heavenly God Perun, the other with his opponent (Veles) and the third one with a female saint - substitute for Perun's wife Mokosh. In the newly discovered case, St. Martin has, due to Christianization, taken up Perun's place, Veleševac fits well the diagram as the place of the worship of Veles, Proto-Slavic god of the underworld and of cattle, grazing the rich

underworld pastures, while Trebovec has obviously been the original place of sacrifice to the *Mother* (namely, *trêba in Proto-Slavic means *sacrifice*, and hence Trebovec could mean a *place of sacrifice*). Hence, we might have discovered another Slavic parish structured around the large pagan holy triangle.

Furthermore, there is another interesting relationship between toponyms which has attracted our attention – that between St. Martin and St. Brcko.

It seemed that the choice of St. Brcko as the church saint, was not primarily influenced neither by his life nor his character, observed outside the context of his relationship towards St. Martin. Seemingly, the choice of St. Brcko was an attempt to overcome a relationship which existed between pagan gods, between – as it looked – Perun and his son Yarilo.

The article discusses the possibility that those loci – St. Martin and St. Brcko with traces of churches build in the Romanesque period – together with an assumed position of the castle *Božjako* on the river of Zelina as the third locus, form yet another, smaller pagan sacred triangle.

It has been noted that all three points of this ‘smaller sacred triangle’ are situated on the *Land of St. Martin*, which was a preceptorate of the templar knights and after them the followers of St. John. Moreover, they are identical to the locations suggested for the possible ubication of *domus* (house, preceptorate headquarters) of knights, and archeological excavations have been undertaken on the locus of the church of St. Martin on Martin-Breg, in search of its remains. From this we could conclude that the orders of knights might have participated in the process of spreading Christianity, which definitely lasted over few generations, especially if we take into account the fact that the knights used to repossess the pagan holy loci on purpose.

Some other indications also support the assumption of the existence of the smaller triangle next to Martin-Breg.

Key words: Slavs, mythology, Christianization, order of knights

